

UOT-811.11-112

Səhifə: 91-96

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.91>

Nigar Babayeva
Bakı Slayyan Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KONSEPTUALLAŞMA VƏ KATEQORİYALAŞMA PROSESLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: *konsept, kateqoriya, koqnitiv, konseptullaşdırma, diskurs.*

Ключевые слова: *концепт, категория, познание, концептуализация, дискурс.*

Key words: *concept, category, cognitive, conceptualization, discourse.*

Müasir dilçilik elmi XX əsrin sonlarından etibarən yeni nailiyyətlərə imza atmışdır. Artıq həmin dövrdən dil ilə təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti bu tədqiqatlarda ön plana çəkilir, yeni metodlara üstünlük verilir. Müvafiq olaraq, dil həyata keçirilən müxtəlif fəaliyyət növləri çərçivəsində fərdin representasiya sistemi kimi qəbul edilməyə başladı. Tədqiqatlar sübut edir ki, dil insana yaradılmış varlıq kimi yönəlmiş, onun istifadəsinə verilmişdir.

1989-cu ildə Avropa beynəlxalq konqresində dili koqnitiv aspektdən tədqiq edənlər Beynəlxalq Koqnitiv Dilçilər Assosiasiyasını yaratmağı qərara aldılar. Bu konqresin nəticəsi olaraq 1990-cı ildən “Koqnitiv dilçilik” jurnalı (Когнитивная лингвистика) nəşr olunmağa başladı. Bunun ardınca Rusiya Dilçilik Koqnitoloqların Assosiasiyası yarandı və “Koqnitiv dilçilik məsələləri” (“Вопросы когнитивной лингвистики”) jurnalı çıxdı. Bu, dilçilik elminin yeni istiqamətinin başlanğıcı idi.

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində insan psixikasında əks olunan mental leksika konsept kimi başa düşülür. Rus dilində “konsept” latın dilindən “conceptus” transliterasiya olunub və hərfi mənada “toplama, qavrama, konsepsiya” mənasındadır. Rus dilində uzun müddət konsept sözü sadəcə anlama, qavrama mənasında işlənmişdir. Müasir dövrümüzə isə daha çox ilkin mənasına, yəni mənbə dildəki mənasına yaxınlaşmışdır. Latın dilində «conceptus» sözü az işlənir və “anlayış” deyil, «зачатый» mənasındadır. Alman dilində “konsept” sözü rus dilindəki “konspekt” sözünə yaxın “çizmə-qara, eskiz” mənasında işlənir. İngilis dilində isə fəlsəfi termin kimidir.

Konsept linqvokulturologiyanın əsas terminlərindəndir, bununla yanaşı hələ ki mükəmməl və qənaətbəxş təhlillər aparılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, konsept təkcə dilçilik elminin deyil, həm də ədəbiyyatşünaslıq, kulturologiya, fəlsəfə, məntiq kimi elmlərin də obyektidir.

Dilçilikdə konsept termininin işlədilməsi S.A.Askoldov-Alekseyevin 1928-ci ildə “Русская речь” jurnalında çap etdirdiyi “Söz və konsept” məqaləsində yer almışdır.

S.A.Askoldovun fikrincə, - “konsepsiya “təfəkkür prosesində bizim üçün eyni növ obyektlərin qeyri-müəyyən dəstini əvəz edən zehni formalaşmadır”. O, konseptlə bağlı 3 istiqamət müəyyənləşdirir. Qnoseoloq-idealist və intuistlər üçün konsept əsasında dünyəvi reallıq duran mahiyyətə obyektiv varlıqdır. O, qeyd edir ki, bu təfsirin zəif cəhəti insanın obyektə subyektiv baxışların ifadə edən bir sıra konseptlərin mövcudluğunu anlamaq və izah etməyin mümkün olmamasıdır. İkinci istiqamət isə onların ümumilikdə mövcudluğunu inkar etməkdir. “Konsept-yalnız bəzi əlamət və cizgilərinə görə ümumi mənə bildiren hər zaman fərdi təzahürdür”. Bu, nominalizmdir. Üçüncü istiqamət konseptlərin insan şüurunda mövcudluğunu sübut edir, bu da konseptualizmdir (6,268).

Müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərə görə konsept anlayışı sovetlər dövründə qəbul edilməmiş və uzun müddət dilçilikdə istifadə olunmamışdı. XX əsrin 70 illərində ingilis dilli müəlliflərin tədqiqatlarının tərcüməsi zamanı bu termin yenidən gündəmə gəldi. Lakin yenə də inkar edənlər çox oldu. Yalnız 80-ci illərdə dilçilikdə öz təsdiqini tapdı və müxtəlif tədqiqat əsərlərinin obyektinə çevrildi. Bu dövrdə dilin tədqiqatçılar qarşısında qoyduğu tələblər öz düzgün

həllini tapmır. E.S.Kubryakovanın fikrincə, koqnitiv elm dilə bu imkanları verir, yəni dilçilikdə mümkün olan və onun üçün zəruri olan izahların əhatə dairəsini genişləndirir (9, 5).

Müasir dilçilikdə dil və mədəniyyətdə konseptin yeri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Y.Y.Proxorov yazır ki, “konsept həm dildə, həm də ayrıca leksemlərdə ola bilər, o ayrıca bir janrla da bağlı ola bilər (insanlığın ayrıca bir cəhəti ilə və bəzi sosial statusun ayrıca adlandırılması ilə); konsept linqvistik şüurda, dünyanın dil mənzərəsində və ayrıca ədəbi janrdə təmsil oluna bilər; konsept anlayış ola bilər, anlayış, bəzi səbəbiyyət, bəzi emosiyalar və s. konsept ola bilər” (12, 37).

Azərbaycan elmində koqnitiv dilçilik cavan sahələrdən sayılır, son illər dilçiliyin bu sahəsinə daha çox diqqət verilməyə başlanmışdır. Əslində konsept əvvəllər daha çox fəlsəfi və məntiq kateqoriyası kimi işlənilsə də, bu gün daha geniş işlənmə arealına malikdir. Dilçilikdə konsept anlayışının tədqiqinə giriş dil faktlarının təsvirinin sintezinə və dil, təfəkkür və mədəniyyət arasındakı əlaqəni izah etməyə imkan yaratdı.

Məsələn, Azərbaycan dilində *toy*, rus dilində *свадьба*, ingilis dilində *wedding* sözlərinə və onların insan şüurunda yaratdığı qavramlara nəzər salsaq, görərik ki, mahiyyətcə, semantik baxımdan eyni anlam bildirən sözlər fərqli konseptual mənalara malikdir. Çünki hər biri fərqli mədəniyyətə bağlı olub, aid olduğu dil daşıyıcılarının şüurunda müxtəlif cür kodlaşmışdır. Toyun təşkili, tərəflərin öhdəlikləri, çəkilən xərclər, onlar arasında hüquqi tənzimlənmə, qız və ya oğlan evinin toydakı mövqeyi, tərəflər arasındakı bərabərlik və ya üstünlük, rəsmi və ya dini nikah prosesi və ona duyulan tələbat və s. – bütün bunlar qədim köklərə malik stereotiplərdir. Onlar haqqında informasiyanı biz həmin dillər vasitəsilə əldə edirik. Beləliklə, biz toy konsepti haqqında təsəvvür yaratmaq istəsək, etnokulturologiya, linqvopsixologiya ilə bağlı təsəvvürləri canlandırmış olacağıq və bu zaman leksik vahidlərdən tutmuş, cümlələr, mətnlər, mürəkkəb sintaktik bütövlərə qədər istifadə edəcəyik. Bu isə öz növbəsində konseptuallaşma ilə nəticələncək. Stereotiplər dəyişdikcə, konseptin milli şüurda təzahür formaları da dəyişmiş olur. Məsələn, köklərə, adət-ənənəyə bağlılıq və ya müasirlik arasında gedən mübarizə konseptuallaşma prosesində diqqətə alınmalıdır.

Müasir dövrümüzdə konsept iki istiqamətdə öyrənilir: linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji. Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən konsept dildə hazır leksemlərlə (frazеolji birləşmələr, sərbəst söz birləşmələri, cümlələr, mətnlər) representasiya olunur. Burada düşüncə əsas rol oynayır. Linqvokulturoloji istiqamətdə araşdırma aparılanlar isə mədəniyyəti əsas götürürlər.

Bu yanaşma konseptlər sırasına milli düşüncəni əks etdirən leksemləri daxil edir və dünya dil daşıyıcılarının mənzərəsini formalaşdırır. Konsept mahiyyətcə xalqın mədəniyyətini ehtiva edir. Ətraf aləmin semantik təsvirini verən istənilən leksik vahid konsept ola bilər.

S.Şükürlü qeyd edir ki, “Konsept insanın şüurunda aşağıdakılar əsasında formalaşır:

- duyğu təcrübəsi- hissiyyat üzvləri vasitəsilə dünyanın dərk;
- praktiki fəaliyyət təcrübəsi;
- elmi fəaliyyət təcrübəsi;
- düşünmə fəaliyyəti təcrübəsi;

– verbal və qeyri-verbal ünsiyyət” (3, 128). Qeyd edilənlərin hər biri konseptin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Dil vahidlərinin leksik və qrammatik semantikasının təsviri üçün linqvistik metodlar linqvokoqnitiv tədqiqatların metoduna çevrilir. Koqnitiv dilçilik semantik vahidləri tədqiq edir. Koqnitiv dilçilik dildə müəyyən bir konsepti təmsil edən (obyektivləşdirən, verballaşdırən, xariciləşdirən) vahidlərin semantikasını araşdırır. Konseptləri obyektivləşdirən dil vahidlərinin semantikasının öyrənilməsi konseptlərin məzmununa psixi vahidlər kimi daxil olmaq imkanını verir.

Konsept və mənə eyni dərəcədə zehni və koqnitiv xarakterli hadisələrin təzahürüdür. Mənə psixi vahid kimi konseptin bir hissəsidir. Konsept psixolinqvistik və leksikoqrafik mənəni ehtiva edir.

Konsept sözlə və ya verbalizasiyanın başqa linqvistik vasitələri ilə məcburi əlaqəyə malik deyil. Konsept verballaşma və həm də dil vasitələri ilə verballaşmaya bilər. Nitq aktında konseptin kommunikativ cəhətdən müvafiq hissəsi verballaşır.

Konseptin kommunikativ cəhətdən uyğun hissəsi nitq aktında şifahiləşir. Konsepti verballaşdıran dil vahidlərinin semantikasının tədqiqi konseptin verballaşmış hissəsinin təsviri üsuludur. Onun verballaşması və ya verballaşa bilməməsi ünsiyyətlə bağlıdır. Araşdırmalar sübut edir ki, verballaşmanın olub-olmaması konseptin təfəkkür vahidi kimi şüurda mövcudluğuna təsir etmir. Şüurda kifayət qədər verballaşmayan konseptlər var. Əslində konseptlərin mühüm bir hissəsi verballaşmır.

Konsept kommunikativ tələbat zamanı müxtəlif vasitələrlə (leksik, frazeoloji, sintaktik və s.), bütöv kompleks dil vasitələri ilə ifadə oluna bilir. O, milli, sosial, ümumi və fərdi xüsusiyyətlərə malikdir.

Semantik-koqnitiv təhlil üsulu onu deməyə əsas verir ki, linqvokoqnitiv tədqiqat prosesində biz təsvirin xüsusi mərhələsi – koqnitiv interpretasiya zamanı mənalardan məzmunundan konseptlərin məzmununa keçirik. Koqnitiv interpretasiya semantik-koqnitiv təhlilin elə mərhələsidir ki, onsuz tədqiqat linqvistik semantika çərçivəsində qalır (11, 15).

H.Quliyev konsept anlayışının çox gözəl təsvirini verir: “Konsept də mental proqramlardan biridir. Bütün həyat boyu yaşananları ehtiva edən bu mental proqram (konsept) insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu o deməkdir ki, hər bir söz müxtəlif insanlarda müxtəlif konseptlər şəklində özünü büruzə verir. Mental leksikonumuza daxil olan sözlər söz toruna düşərək qavramlaşma (konseptuallaşma) prosesinə məruz qalırlar. Hər bir dil öz imkanları çərçivəsində ətraf aləmi qavramlaşdırır” (4, 1).

Məsələn, ailə konsepti ümumbəşəri anlamdır. Lakin dünya xalqlarında fərqli şəkildə təzahür edə bilər. Bir xalq digər xalqın ailə konseptini necə qavrayır, insan şüurunda onun qavramlaşması hansı şəkildədir. Bu da maraqlı məqamlardandır. Ailə konseptinin konseptuallaşması ilə bağlı M.F.Axundovun “Hekayəti Müsyö Jordan Həkim-Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cadükuni Məşhur» əsərində Hatəmxan ağanın nitqi diqqət çəkicidir: “Bu saatda mən sənə qandırım, balam! Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir. Məsələn biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxırıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşığı ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, onlar gizlin alırlar, biz hər zədə inanırıq, onlar heç zədə inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parisdə çox ər almaq” (5). İki müxtəlif dünyagörüşünün müqayisəsi, fransız adətlərinin azərbaycanlı ailəsi tərəfindən qavranması bu diskursda əhatəli şəkildə təsvir olunmuşdur.

Kateqoriyalaşma və konseptuallaşma linqvokulturologiyanın inkişafında mühüm rol oynayır.

Konseptlərin insan şüurunda dərk edilməsi nəticəsində konseptualizasiya baş verir. Konseptuallaşdırma haqqında, hələ olmayan "konsepsiya" terminindən istifadə etmədən bir çoxları, xüsusən də XVIII əsrin alman filosofu Artur Şopenhauer yazmışdır.

Konseptuallaşmanın mənşəyi qədim dövrlərə gedir. Lakin bəzi elm adamları bu anlayışı fransız filosofu Pierre Abelyardın (1079-1142) adı ilə əlaqələndirirlər. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, təbiətdəki universalilər ətrafında mübahisə gedərkən Abelyar sonralar konseptualizm adlanan elmi inkişaf etdirmişdir.

İnsanın ətraf aləmlə əlaqəsinin xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayışlardan biri dünyanın konseptual (anlama) mənzərəsidir. Dünyanın konseptual mənzərəsi insan və onun varlığının xüsusiyyətlərini, onun dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrini, dünyada mövcudluğunun əsas şərtlərini ifadə edir. İnsan qavramının subyektivi kimi biliyin daşıyıcısı sayılır. Ətraf aləmdəki bütün varlıqlar, onların məzmununu, onlar haqqındakı biliklər konsept şəklində dərk olunur. Dünyanın konseptual mənzərəsində biliklər sistemi toplanır, ən ümumi anlayışlar bir mərkəzdə birləşir.

Dilçilik elmi dünyanın konseptual mənzərəsi ilə dili əlaqələndirir və dil vasitəsilə düşüncənin məzmununun qeydə alınması yollarını öyrənir.

E.V.Gerasimenko bununla bağlı qeyd edir ki, “dünyanın mənzərəsi anlayışı insan şüurunda real dünyanın əksi haqqında informasiyanın emalının nəticəsidir. Dünyanın dil mənzərəsi ümuminin

mühim tərkib hissəsidir və leksika, frazeologiya, qrammatikada yer alan dünya haqqında biliklərin məcmusu kimi müəyyən olunur” (8, 322).

Dünyanın dil mənzərəsi təkcə tematik prinsipə görə deyil, həm də törəmə-genetik prinsipə əsasən dünyanın linqvistik konseptuallaşdırılmasını bütün zənginliyi və müxtəlifliyini daim inkişaf yolu ilə, eyniköklü sözlərin semantik-assosiativ “şaxələnməsi” ilə əks etdirərək qurulmuş kimi görünür (7).

Ə.Əbdullayev qeyd edir ki, “konseptualizasiya prosesi gerçəkliyin koqnitiv dərk edilməsindən ibarətdir və insan təcrübəsinin minimal məzmun vahidlərinin ayrılmasına yönəlmişdir” (1,191). Bu zaman obyektiv gerçəklik, əşya və hadisələr ilə bağlı insanın müəyyən təxəyyülü yaranır, nəticədə dərk etmə prosesində konseptual representasiyalar formalaşır. Konseptual representasiyaların cəmi dünyanın konseptual mənzərəsini yaradır.

Biliyin konseptuallaşmasının səviyyəsi onun dil representasiyasının səviyyəsi ilə şərtlənir. Müşahidəçinin koqnitiv yaradıcılıq münasibətində dilin leksik səviyyəsi əsas rol oynayır. Aktuallaşmanın qavrama səviyyəsində minimal vahidi sözdür.

Müşahidəçinin idrak (koqnitiv) fəaliyyəti semantik nüvəni təmsil edən dərin semantika səviyyəsində representasiya olunur. Semantik nüvə idrak prosesində konseptuallaşdırılmış obyektlərin və hadisələrin əsas xassələri haqqında bilikləri cəmləşdirərək müəyyən bir həssas obrazı ehtiva edir. Müşahidəçinin apardığı konseptuallaşdırmanın nəticələrini yeniləmək üçün istifadə olunan əsas dil mexanizmi bir tərəfdən obyektin obrazlı təsvirinin maddiləşdirilməsi imkanını təmin etməli, digər tərəfdən dildə əsas mexanizm kimi çıxış etməlidir. Belə bir mexanizm əsas dil nominasiyasıdır, onun daxilində real dünyanın konseptual varlıqlarına müəyyən ad təyin olunur. Onun özəlliyi ondadır ki, o, idrak subyektinin koqnitiv fəaliyyəti faktını artıq cümlələrin qurulması səviyyəsinə çatdırmağa imkan verir. Qavrama nəticələrinin təmsili səviyyəsində ilkin nominasiya dilin lüğətinin əsasını təşkil edən çoxlu sayda sözlərə təsir göstərir. Onların hamısı konkret semantikaya malik, maddiləşən konkret konseptlərdir. Beləliklə, sözün obyektiv mənası müşahidəçinin koqnitiv fəaliyyətinin əsas aktuallaşdırıcısı rolunda çıxış edir. Sözün mənasının formalaşmasından ibarət olan nominasiya prosesinin dinamizmi müşahidəçinin koqnitiv fəaliyyəti çərçivəsində konseptuallaşmanın dinamikliyini representasiya edir.

İlkin formalaşma mərhələsində sözün mənası ona daxil edilmiş təyin edilmiş obyektin əlamətlərinin obrazlı təmsilçiliyindən güclü şəkildə asılıdır. Konseptin formalaşması səviyyəsində ümumiləşdirmə və abstraksiya istiqamətində formalaşdığından sözün ümumiləşdirmə potensialı inkişaf edir. Bu da öz növbəsində sözün konseptuallaşdırma prosesində müəyyən edilmiş xüsusiyyətlər və xassələr toplusu ilə xarakterizə olunan konsept kimi bütövlükdə istifadə olunmasına imkan verir.

“İnsan şüuru obyektiv, yaxud subyektiv (fikri) gerçəklikdə bəzi ayrı-ayrı sahələri, sferləri seçərək emal edir, onun ayrı-ayrı əlamətlərini fərqləndirir, onu müəyyən hadisələr sinfində birləşdirir. Bu prosesə konseptuallaşma deyilir” (2,70).

Konseptualizasiya prosesində müəyyən planlar, sxemlər, freymlər mühüm rol oynayır. Yəni qeyd edilən strukturlar dünyanın konseptual mənzərəsinin formalaşmasında vasitəçi kimi iştirak edir. Məsələn, Santa Klaus kimdir sualına cavab axtarıyıq. Analoji olaraq, rusların Дед Мороз, türklərin işlətdiyi Noel Baba obrazları (Avropa mənşəli antroponimdir). Santa Klaus mərkəzi konseptinin ardından, beyində axtarış sistemi işə düşür və onun komponentləri ilə bağlı informasiya formalaşır. Həmin informasiya toplusuna *yeni il və ya Milad gecəsi, ağsaqqallı və qırmızı geyimli qoca, maraqlı hədiyyələr* kimi komponentlər daxildir. Bununla yanaşı, bizdən kənardə reallaşan hadisələrin ardıcılığı ilə bağlı informasiyalar da həmin strukturu şərtləndirir. Santa Klausun maraqlarla gəlişi, sobaların borusundan evə gizli girməsi, sobaların yanından asılmış qırmızı, naxışlı corablara hədiyyələrin qoyulması və s. həmin informasiyalara daxildir.

Konseptuallaşma prosesində dövr keçdikcə gerçəkliyin koqnitiv dərk edilməsində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində ötən əsrdə daha çox *Şaxta baba* termini işlədildiyi halda (rus mənşəli Дед Мороз), indi *Santa Klaus* termininə üstünlük verilir.

Bəzən eyni konseptin iki fərqli dildə yaratdığı assosiasiya fərqlənə bilər. Məsələn, irəlidə qeyd etdiyimiz, Santa Klaus. Avropa ailəsində uşaqların inamlarına görə Santa Klaus bacadan gəlir,

hədiyyəsini corabların içinə qoyur, azərbaycanlı uşaqların inamına görə isə, Santa Klaus qapıdan gəlib hədiyyəsini şam ağacının altına qoyur. Süfrəyə qoyulan təamlar da bir-birindən fərqlənir. Göründüyü kimi, eyni konseptin yaratdığı konseptual mənzərə bir-birindən fərqli təzahür edir.

Kateqorizasiya konseptuallaşmadan fərqlənir. Onları bir-biri ilə əlaqələndirən semantik kateqoriyalardır. Buna görə də semantik kateqoriyalara vahid konseptual və mədəni məkan kimi baxılır.

Kateqorizasiya koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. O, konseptuallaşmanın, biliyin formalaşmasının ümumi cəhətlərini göstərir. Dünyanın dil mənzərəsində predmet və varlıqların müəyyən qruplar altında cəmləşmişdir. Həmin qrup və ya kateqoriyalar insan şüurunda əks olunur, idrak prosesində biliklər şəkildə qavranılır. Müəyyən modellər, strukturlar, konseptlər və s. kateqoriyaları formalaşdırır. Kateqoriyalar arasında müəyyən əlaqələr ola bilər. Bəzən bir kateqoriya digər üçün keçid səciyyəsi daşıyır. Onların formalaşmasında ümumi və xüsusi koqnitiv əlamətlər əsas götürülür.

Ə.Rəcəbli koqnitiv dilçilikdə kateqoriya anlayışını aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

“1. Əşya (obyekt) və hadisələrin kateqoriyaları və onların adlarını bilmək; 2. Əşya və hadisələrə uyğun adlar verməklə onların konkret kateqoriyalara aid edilməsi prosesi” (2, 50).

Müşahidəçinin koqnitiv fəaliyyəti prosesində həyata keçirilən reallığın kateqoriyalaşması (təsnifatı) konseptuallaşdırma ilə paralel baş verir. O, dünyanın onun haqqında ilkin formalaşmış biliklərə münasibətdə strukturlaşmasını təmsil edir və yalnız təbii obyektlərin kateqorizasiyasına (E.Roşun termini) təsir edir, bu da onu ilkin kateqorizasiya kimi xarakterizə etməyə (N.N.Boldırev), konkret predmet səviyyəsində kateqoriyaya bölünməsinə əsas verir (10, 111).

İlkin kateqorizasiya dilin sistem və funksional səviyyələrində repzesentasiya olunur. Bu zaman ətraf aləmdəki mövcudatın (varlıqların), predmetlərin tematik baxımdan təsnifatı baş tutur. Kateqoriyalaşdırma müxtəlif səviyyələrdə (leksik, qrammatik və s.) baş tutur.

Bu növ kateqorizasiya öz linqvistik ifadəsini leksik-semantik və tematik söz qrupları ilə təmsil olunan ayrı-ayrı leksik kateqoriyalar səviyyəsində tapır. Belə ki, adlandırılan əşyalar subyektin şüurunda qruplara bölünür və dildə tematik söz qrupları yaranmış olur. Həmin qrupa aid edilən əşyalar və ya varlıqlar ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə şüurda əks olunmuşdur. Məsələn, qohumluq bildirən sözlər (ata, ana, bacı, qardaş, nənə, baba və s.), quş adları (qaranquş, göyərçin, kəklik, bildirçin və s.), rəng bildirən sözlər (ağ, qara, sarı, yaşıl və s.), zaman bildirən sözlər (səhər, axşam, gecə, sabah, bu gün və s.). Göründüyü kimi, bu tematik qruplar dildə müxtəlif leksik vasitələrlə repzesentasiya olunur. Bu təsnifat subyektiv olduğu qədər də obyektivdir. Çünki subyektin şüurunda yaradılmış bu qrupların müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri dəyişsə də, yəni söz qabığına dəyişiklik olsa da, qrupun mahiyyəti dəyişmir. Bu leksik kateqoriyalar müşahidəçinin kateqorizasiya yaradıcılığının nəticəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, s.191.
2. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik, Elm və təhsil, 2021, s.50
3. Şükürlü S. "Konsept" məfhumu və müxtəlif yanaşmaları/İpək yolu, no.4, 2019, səh.126-131./ https://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2019_4/16_Shukurlus.pdf
4. Quliyev H. Koqnitiv dilçilikdə “konsept” anlayışı/ https://www.researchgate.net/profile/HeyderGuliyev/publication/347927792_KOQNITIV_DILCILIKD_KONSEPT_ANLAYISI/links/5fe78dc7299bf140884aa21f/KOQNITIV-DILCILIKD-KONSEPT-ANLAYISI.pdf
5. <https://portal.azertag.az/az/node/10985>
6. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – с. 276-379
7. Буянова Л.Ю. Концепт как вербально-деривационная комплексная единица // Дискурс: концептуальные признаки и особенности осмысления: межвуз. сб. науч. тр. Краснодар, 2008. Вып. 4.,s.35-39
8. Герасименко Э. В. Проблемы языковой концептуализации в современном русском языке. Вопросы филологии.s.322./ <file:///C:/Users/User/Desktop/%C9%99lav%>

[C9%99%20i% C5% 9F1% C9% 99r/ d-s / konseptualla. ma/ problemy - yazykovoy-kontseptualizatsii -v-sovremennom-russkom-yazyke.pdf](#)

9. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике: (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Изв. РАН. Сер. Литературы и языка. – 1999. – № 5/6. – С. 3-12
10. Магировская О. В. Особенности концептуализации и категоризации мира в рамках когнитивной деятельности наблюдателя.s.111 /file:/// C:/ Users/ User/ Desktop/ %C9% 99lav % C9% 99% 20i% C5% 9F1% C9% 99r/d-s / konseptualla.ma / osobennosti-kontseptualizatsii – i – kategorizatsii – mira – v – ramkah – kognitivnoy – deyatelnosti - nablyudatelya. pdf.
11. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва АСТ: «Восток-Запад» 2007 . 314 с. s.15
12. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта.М. : Флинта: Наука, 2009. - 176 с.

Nigar Babayeva

***Konseptuallaşma və kateqoriyalaşma
proseslərinə bir nəzər***

Xülasə

XX əsrin sonlarından etibarən Avropa dilçilik elmində yeni istiqamətdə - koqnitivistika sahəsində tədqiqatlar ön plana çəkilir. Azərbaycan elmində koqnitiv dilçilik cavan sahələrdən sayılır, daha çox son illər dilçiliyin bu sahəsinə xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdır. Məqalədə konsept anlayışı ilə bağlı dilçilikdəki elmi fikirlər araşdırılmışdır. Konseptlərin insan şüurunda dərk edilməsi nəticəsində baş verən konseptualizasiya və koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından olan kateqorizasiya prosesləri təhlil olunmuşdur.

Нигяр Бабаева

***Взгляд на процессы концептуализации и категоризации
Резюме***

С конца 20 века исследования в области когнитивистики выходят на первый план в новом направлении в европейском языкознании. В азербайджанской науке когнитивная лингвистика считается одной из молодых областей, особенно в последние годы этой области языкознания уделяется особое внимание. В статье исследованы научные идеи в языкознании, связанные с концептом понятия. Проанализированы процессы концептуализации и категоризации, являющиеся основными понятиями когнитивной лингвистики, происходящие в результате осмысления понятий в сознании человека.

Nigar Babayeva

***A look at the processes of conceptualization and categorization
Summary***

Since the end of the 20th century, research in the field of cognitive science has been in the foreground in a new direction in European linguistics. In Azerbaijani science, cognitive linguistics is considered one of the young fields, especially in recent years special attention has been paid to this field of linguistics. In the article, scientific ideas in linguistics related to the concept concept were investigated. The processes of conceptualization and categorization, which are the main concepts of cognitive linguistics, which occur as a result of the understanding of concepts in the human mind, have been analyzed.

***Çapa tövsiyə edən:
Rəyçilər:***

***Bakı Slavyan Universiteti
professor İ.Məmmədli
filologiya elmləri doktoru L.Qurbanova***